

tufayli shakllangan, *obod, oltin, qo'rg'on* terminlari asosida nomlangan, qishloq va saroy so'zlarining o'zgargan shakli asosida shakllangan va aholining kasb-kori va ijtimoiy

tabaqaviy qatlami asosida vujudga kelgan, shuningdek, xalq yoki urug' (qabila) nomi tufayli tarixan tarkib topgan etnotoponimik tuman nomlari tasnifiy guruhlariga ajratilgan.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasida ma'muriy-hududiy birliklar, aholi punktlari, tashkilotlar va boshqa toponimik obyektlarning nomlarini tartibga solish to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori. / "Xalq so'zi", 1996, 1. VI.
2. O'zbekiston Respublikasining 2011-yil 12-oktabrdagi "Geografik obyektlarning nomlari to'g'risida"gi Qonuni. № O'RQ 303. (O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2011., 41-son, 448-modda).
3. O'zbekiston Respublikasining ma'muriy-hududiy tuzilishi. 1996 yil 1 yanvar kunigacha bo'lgan ma'lumotlar. – T.: "O'zbekiston", 1996. 280-b.
4. Musin R.A. So'z mag'zidan yer qa'riga. – T.: 1967. 58-b.
5. Nafasov T. Qashqadaryo qishloqnomasi. – T.: "Muharrir", 2009. 432-b.
6. Nafasov T. O'zbekiston toponimlarining izohli lug'ati (O'zbekistonning janubiy rayonlari). – T.: "O'qituvchi", 1988. 288-b.
7. Nizomov A. va boshq. Toponimika. – T.: "Sharq", 2012. 120-b.

REZYUME. Ushbu maqolada O'zbekistondagi Janubiy iqtisodiy rayon, qishloq tumanlari nomlarining geografik xususiyatlari yoritilgan. Shuningdek, tuman nomlarining leksik-stratigrafik qatlamlari va nomlanishga oid bahs-munozarali masalalari haqida so'z boradi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье описаны географические особенности названий сельских округов Южного экономического района Узбекистана. В статье также говорится о лексико-стратиграфических пластах названий районов и спорных вопросах, связанных с именованием.

SUMMARY. This article describes the geographical features of the names of rural districts of the Southern Economic Region in our country. The article also talks about the lexical-stratigraphic layers of district names and controversial issues related to naming.

QORAQALPOG'ISTON TABIIY RESURLARI VA ULARDAN FOYDALANISH ISTIQBOLLARI

G.N.Bekimbetova – o'qituvchi

Nukus konchilik instituti

Tayanch so'zlar: foydali qazilmalar, homashyo, konlar, mineral tuzlar, neft, kon gazlari, fosforit konlari, geografik joylashish, tosh tuzi, ekologiya.

Ключевые слова: полезные ископаемые, сырьевые ресурсы, руда, минеральные соли, нефть, попутный газ, фосфорная руда, географическое расположение, каменная соль, экология.

Key words: minerals, raw materials, mines, mineral salts, oil, mine gases, phosphorite deposits, geographical location, properties, rock salt, ecology.

Qoraqalpog'iston Respublikasi hududi foydali qazilmalarga boy hisoblanadi. Ular turlari va zahiralari bo'yicha ham ko'pdir. Qazilma boyliklardan: o'tin-energetik, kimyoviy, metallurgik va qurulish uchun kerakli materiallar, shu bilan birga oziq-ovqat ahamiyatiga ega boyliklar keng tarqalgan. O'lkamizning deyarli barcha yerlarida has-cho'plik ahamiyatiga molik bioresurslar va yer osti suvlari uchraydi.

Jamiyat ma'lum rivojlanish davri davomida tabiiy resurslardan foydalanishda ularni real va potensial resurslarga ajratadi. Real resurslar deb, jamiyatning ayni holatdagi rivojlanish bosqichida qidirib topilgan, zahiralari aniqlangan va jamiyat tomonidan faol ishlatilayotgan resurslarga aytiladi. Ishlab chiqarishning rivojlanishi, ilmiy ishlar va ishlanmalarni amaliyotga tatbiq etilib borilishi bilan, real resurslar ham o'zgarib boradi. Masalan, insonlarning u yoki bu sohani takomillashtirib borish jarayonida bir energetik resurslar boshqasiga almashtiriladi.

Potensial tabiiy resurslar deb jamiyat taraqqiyotining hozirgi bosqichida qidirib topilgan, qisman va miqdoran aniqlangan resurslarga aytiladi. Ammo, ayni paytda davlat tomonidan turli sabablarga ko'ra ulardan foydalanish maqsadga muvofiq emas deb topilgan bo'lishi mumkin. Bir so'z bilan aytganda, ulardan foydalanish uchun texnik vositalar yetarli bo'lmagan, xomashyolarni qayta ishlash texnologiyalari ham ishlab chiqilmagan yoki umuman yaratilmagan bo'lishi mumkin [2:47-48].

Professor I.Saushkin «Elektr energiya olish, oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarish va foydalanish mumkin bo'lgan tabiiy komponentlarni va sanoat uchun xomashyolarni» - tabiiy resurslar deb tariflaydi [4:8].

Mineral xomashyo resurslar jonsiz tabiiy resurslari bo'lib, konstruksiya materiallari, o'g'itlar, har xil buyumlar, qurilish materiallari, asbob-uskunalar, ekilgi kabi xalq xo'jaligida foydalanadigan mahsulotlar ishlab chiqarishda foydalaniladi. Bu resurslar qayta tiklanmaydigan resurslarga kiradi, yo'qolib ketmaydi va shu bilan birga o'zining xususiyatlarini ham o'zgartirmaydi. Geologik va modda aylanishida o'z shakllarini va joylarini o'zgartiradi. Litosfera va qisman gidrosfera mineral xomashyo resurslarining manbai hisoblanadi. Mineral xomashyo resurslar hududlarining joylashish chuqurligi va

tarkibi bo'yicha xilma xil. Shu sababdan ulardan foydalanish samarasi ham har xil.

Tabiiy resurslar inson yashashi uchun kerakli vositalari bo'lib, ular jamiyatta ishlab chiqarish kuchlari va ishlab chiqarish vositalari yordamida ta'sir ko'rsatadi va bu haqida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 27-mayda «2021-2022-yillarda Qoraqalpog'iston Respublikasi tabiiy-xomashyo va mineral resurslarini chuqur qayta ishlash bo'yicha xomashyo bazasini kengaytirish hamda shu asosda qo'shilgan qiymat zanjirini yaratishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi 327-son qarori qabul qilindi. Bu qaror, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 30-oktabrdagi «2030 yilgacha bo'lgan davrda O'zbekiston Respublikasining atrof muhitni muxofaza qilish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida»gi PF-5863 son Farmonini amalga oshirish maqsadida qabul qilingan [1:1].

Farmonda atrof muhitni muhofaza qilish sohasida davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlarini belgilash, tabiatni muhofaza qilish sohasidagi qonun hujjatlarining buzilishlari profilaktikasi, ularni aniqlash va oldini olishning samarali mexanizmlarini joriy etish, respublika aholi punktlarining sanitariya va ekologik holati uchun davlat organlari, xo'jalik yurituvchi subyektlar rahbarlari va fuqarolarning shaxsiy javobgarligini kuchaytirish, shuningdek, 2030-yilgacha bo'lgan davrda barqaror rivojlanish sohasidagi Milliy maqsad va vazifalarga erishish ko'zda tutilgan.

Qoraqalpog'iston hududining foydali qazilmalarga boy bo'lishining asosiy sabablaridan biri, uning territoriyasining geologik tuzilishi va relefining tarixiy davrlar ichida shakllanishidir. Masalan, qurilish materiallari: Sulton Uvays, Jumirtog', Porlitog', Kuskanatog', Beltog' tepaliklarida, Ustyurt platosi va Qizilqum cho'listonining qum toshi tepaliklarida uchraydi.

Mineral tuzlarning yirik konlari Borsakelmas, Qarawimbet, Aqko'l, Qamisli yerlaridan osh tuzi konlari topilgan. Ustyurtdagi Qo'ng'iro't soda zavodi Borsakelmas va Qarawimbet tuz konlari asosida ishga tushirilib, bu korxonani bir nechta yuz yillar davomida uzliksiz ishlashini ta'minlash imkonini beradi. Neft va gaz konlari Qoraqalpog'istondagi Ustyurtning Shakpakti, Olanbek, Quwanish, Borsakelmas va Orol dengizining janubiy g'arb

bo'limlaridagi yaqinida quruqlikka aylangan yerlarida topilgan. Qoraqalpog'istonda neft, gaz, neft-gaz oralash konlari va qo'ng'ir ko'mir konlari ko'p ekanligi yurtimiz mustaqillikka erishgandan song geologik izlanishlar na'tijasida ma'lum bo'ldi [3:8].

So'nggi yillarda Orol akvatoriyasi, quyi Amudaryo va Ustyurtning yangi konlari qidirib topilmoqda. Fosfor konlari Sulton Uayis tog'i Xo'jako'lda, Xo'jayli shahri atrofida, Ustyurttagi Aqtumsiqda, Kulantaqir va Orol dengizining janubiy-g'arb yoqalarida, Qizilqum va Shag'altog'ayda uchraydi.

Mintaqa turli xil qazilma boyliklarga ega. Bu o'rinda, eng avvalo, Sulton Uvays (Sultonuztog') tizmasini ko'rsatish joiz. Maydoni uncha katta bo'lmagan mazkur hududda rangli va qora metallar, qurilish va boshqa sanoat tarmoqlari xomashyolari juda ko'p. Ular jumlasiga marmar,

ohaktosh, gips, mergel, fosforit, oltin, temir rudasi, mis, qimmatbaho toshlar, barit, talk, abraziv materiallar va boshqalar kiradi. Biroq, bu boyliklar zahirasi va texnik iqtisodiy jihatlar sanoat ishlab chiqarishni tashkil qilish uchun hali mukammal o'rganilmagan [5:319].

Lekin bu boradagi geologik qidiruv va mavjud konlar rudalarini boyitib qazib olish ishlari bo'yicha jiddiy izlanishlar amalga oshirilmoqda. Bu borada mintaqada metallurgiya korxonasini tashkil qilish masalasi kun tartibida turubdi. Mustaqillik tufayli respublikaning o'z temir ruda bazasiga ega bo'lishi taqozo etilmoqda. Shuni hisobga olgan holda Samarqand, Qoraqalpog'iston va Markaziy Qizilqum geologik-iqtisodiy mintaqalarida temir va marganesli ruda konlari qidirib topish ishlari jadal olib borilmoqda [6:82].

1-jadval. Qoraqalpog'istonning yetakchi mineral xomashyo resurslari

№	Kon nomlari	O'lchov birligi	Foydalanish darajasi
1	Orol havzasida joylashgan tosh ko'mir konlari	Mlrd.tonna	7,2
2	Shohpaxti. Quwanish va boshqa gaz konlari	Mlrd.m3	195
3	Borsakelmas tuz koni	Mlrd.tonna	17,2
4	Tebinbuluq temir koni	Mlrd.tonna	17
5	Qarawimbet osh tuzi koni	Mlrd.tonna	7,8
6	Qushxonatog' mirobilit koni	Mlrd.tonna	1,1
7	Xojako'l fosforit koni	Mlrd.tonna	2,7
8	Qushxonatog', Qizilsoy, Zeynelbuluq va boshqa konlar	Mln.tonna	500,0
9	Jumladan Zeynelbuluq talk koni	Mln.tonna	22,0

Jadval E.K.Umarovning "Qoraqalpog'istonning iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi" kitobidan olingan.

1-jadvaldan ko'rinib turibdiki, aksariyat foydali qazilmalardan hozirda foydalanilmayotganligi va buning asosiy sababi tabiiy resurslar sifati, omili hisoblanadi. Tabiiy resurs (suv, havo, tuproq va x.k) sifati uning tavsiflarining inson ehtiyojlari yoki texnologik talablariga (resursning tozaligi, unda foydali komponentlarning mavjudligi) mos kelishi darajasidadir [7:255].

Orol dengizi havzasi g'arbiy O'rta Osiyoning keng xududining markaziy past nuqtasi sifatida mintaq uchun tabiiy tuz yig'uvchi hisoblanadi. Asosiy tuz konlari, odatda, suv toshqini va quritishning uzliksiz davrlarida duchor bo'lgan saez joylarida to'planadi. Qoraqalpog'istonda ikkita yirik tosh tuz konlari, Ustyurt platosidagi Borsakelmas ko'lida va Ustyurtning sharqiy qoyalari ikki qirg'oqni kesib o'tgan Orol dengizining sobiq korfazi bolgan Qarawimbet solonchagida joylashgan [3:9].

Qarawimbet tuz konining afzalliklari shundaki, u Jamansoyadagi ohaktosh koniga, Toshkentga olib boradigan asosiy temir yo'l liniyasiga yaqin va Qo'ng'irotdan borish imkoni mavjud. Ushbu konni o'zlashtirish tog'risidagi qaror 1990-yillar oxirida qabul qilingan va Xitoyning CITIC Pacific Ltd kompaniyasi O'zbekistonning sobiq davlat kimyo kompaniyasi bo'lgan «Uzkiyosanoat» uchun «kalit taslim» asosida zavod qurish uchun tanlangan edi. CITIC Pacific Ltd Xitoyning eng yirik investitsiya kompaniyalaridan biri bo'lgan CITIC Groip tarkibiga kiradi. 2001-yil

boshida «Uzkiyosanoat» yangi davlat kimyo xolding kompaniyasiga aylantirildi. Qurilish 2002-yilda boshlangan va zavod 2004-yilda ochilishi kerak edi, lekin kutilmagan texnologik muammolar tufayli bu 2005-yilgacha kechiktirildi. Zavod yiliga 100 ming tonna soda ichlab chiqarish quvvatiga ega.

Zavod soda ichlab chiqarishda ko'p bosqichli Sol've jarayonidan foydalanadi, unda ohaktoshning yonichi natijasida karbonat angidrid hosil boladi va natriy bikarbonat ichlab chiqarish uchun ammiak bilan to'yingan tuz eritmasidan o'tkaziladi. Keyinchalik, odatda soda ikki sodali suv deb ataladigan natriy karbonat ichlab chiqarish uchun cho'ktiriladi, olinadi va ishlatiladi. Soda kuli tekstik sanoatida, shisha ichlab chiqarishda, yuvish vositalari, qog'oz, tsement ichlab chiqarishda muhim homashyo va suvni tozalash uchun ishlatiladigan muhim tarkibiy qismdir. Zavod qo'shimcha tuz va natriy gidroksidini ham ichlab chiqaradi.

Xulosa qilib aytganda, geologik izlanishlar natijasida Qoraqalpog'iston tabiiy resurslarga boy hudud ekanligi aniqlangan. So'ngi yillarda tabiiy resurslarni izlash, birkmalardan ajratib olish yo'llari va ularni qayta ishlash yo'lga qo'yilgan. Natijada, yangi foydali qazilmalarni xalq xo'jaligida foydalanishda kimyoviy zavod va korxonalar ishga tushirilib, chet el investorlari bilan shartnomalar imzolanmoqda.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 30-oktabrdagi «2030 yilgacha bo'lgan davrda O'zbekiston Respublikasining atrof muhitni muxofaza qilish konsepsiyasini tasdiqlash tog'risida»gi PF-5863 son Farmoni.
2. Sultanov P.S. Ekologiya va atrof muhitni muhofaza qilish asoslari. Darslik. –T.: «Musiq», 2007, 233-b.
3. Turdimambetov I.R., Joldasov A.S., Iskenderov A.B., Uzaqbaev Q.K. Qaraqalpaqstan ekonomikalik hám socialliq geografiyasi. Electron oqiw-metodikaliq qollanba – Nókis: 2022.
4. Саушкин Ю.Г. История и методология географической науки. Курс лекций. –М.: Изд-во Моск. ун-та, 1976. –С. 423.
5. Солиев А.С. Ўзбекистон иқтисодий ва ижтимоий географияси. –Т.: «Университет», 2014. 404-б.
6. To'xliyev N. va boshqalar. O'zbekiston iqtisodiyoti. -T.: «O'zbekiston» NMIU, 2018. 488-b.
7. Nazarov M., Tojiyeva Z. Ijtimoiy geografiya. -Toshkent: 2003. 320-b.

РЕЗЮМЕ. Maqolada Qoraqalpog'iston Respublikasi hududidagi foydali qazilmalar, mineral resurslar va ularning zahirallari hamda ulardan xalq xo'jaligida foydalanish borasida olib borilayotgan keng ko'lamli ishlar haqida so'z yuritilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье говорится о полезных ископаемых, минеральных ресурсах и их запасах на территории Республики Каракалпакстан, а также о проводимой масштабной работе по их использованию в народном хозяйстве.

SUMMARY. The article talks about minerals, mineral resources and their reserves in the territory of the Republic of Karakalpakstan, as well as the large-scale work being carried out on their use in the national economy.